

EPIK ASARLARNI TAHLIL QILISH USULLARI

Otayeva Nafisa Salohiddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: *Epik turdagi asarlarning tahlili xususida gap borar ekan, shu o'rinda Belinskiyning adabiy tur va ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari haqida quyidagi fikrlarini eslatishni joiz deb bildik: "Uchala tur ham bitta asos-hayotdan oziqlansalar-da, uchulasi ham bo'lishi mumkin bo'lgan olamni kashf etsa-da, ayni paytda, ularning har birining o'ziga xosligini ta'minlovchi predmeti ham bor.*

Eposniki - voqea, lirikaniki - ruhiy kechinma, dramani - harakatdir. Eposdagi qahramon - voqea, dramaning qahramoni - inson shaxsi, lirikaning qahramoni insonning ichki tuyg'ularidir."

Key words: *Epos*

Epik asarda ham dramadagi singari makon va zamonda sodir bo'lgan voqelar aks ettiriladi. Epik bayon nafaqat estetik, balki tashkiliy funktsiya ham bajarishi kerakligi epik asarning o'ziga xosligini ta'minlaydigan muhim jihatlardan biridir. Nutq egasi, so'zlovchi yoki bayonchi go'yo oldin yuz bergan voqeani hikoya qilib berayotganday bo'ladi va ayni vaqtda yo'l- yo'lakay turli holatlarni, qahramonlar qiyofasini tasvirlaydi, ba'zan izohlaydi.

Epik asarlarning, odatda, hajman yirikligi, lirik turdagi asarlar singari bir zarb bilan o'qib chiqib bo'lmasligi, uning badiiy ta'sir ko'rsatish kechimi ham bir necha bosqichli bo'lishi mumkinligi tahlilda e'tiborga olinishi lozim. Bu xil asarda tuyg'ular oqimi bir tarafga yo'nalgan bo'lmaydi. Unda to'qnashuvlar, his-hayajonlar, olqish-u qarg'ishlar, ma'qullash-u inkorlar g'oyat sertarmoq bo'ladiki, muayyan asar tadqiqi bilan shug'ullanayotgan shaxs ana shu sertarmoq badiiy oqimlar orasida kalavasini yo'qotib qo'yimasligi kerak. Hajm va ko'lam epik asarlarni tahlil qilishning o'ziga xosligini keltirib chiqargan omillardir.

Epik asarlarda muallif tuyg'usi ham, lirik asarlarda deyarli bo'lmaydigan qahramon kechinmalari ham, ko'pincha, ochiq holda kelmaydi. Bu xil asarlarda hissiyot voqealar tasviri qatiga berkitilgan bo'ladi. Qahramonlarni voqealar og'ushida ko'rsatish xususiyati epik asarlarda insoniy kechinmalarni tafsilotlar zamiriga joylash imkonini beradi va kitobxon bu sezimlarni ilg'ab olgandagina asar mohiyatini anglab etadi. Tahlilchi o'z mijozlarida ayni shu, ya'ni epik asar zamiridagi badiiy ma'noni ilg'ab olib, undan muayyan mantiqiy xulosa chiqara bilish malakasini shakllantirish orqali asarning hayotiy va badiiy jozibasini kashf eta olishi kerak. Ta'kidlab aytish kerakki, tahlil qilinadigan asar hajman qanchalik

yirik, voqealar tasviri qanchalar serqatlam, qahramonlar soni nechog'lik ko'p bo'lmasin, epik asar mazmunini qayta so'zlab berish badiiy tahlil sifatida taqdim etilishi mumkin emas. Buning uchta sababi bor.

Birinchidan, tahlilchi qanchalik mahoratli bo'lsin, badiiy asarni adibning o'ziday aytib berolmaydi va buning keragi ham yo'q. Chunki matn bilan tanishganlar asar mazmunini bilishadi. Ikkinchidan, asarni o'qimagan odamlarga asar matnini uning tarovatini bir qadar yo'qotib hikoya qilib berishning aslo foydasi yo'q. Negaki, bunda tinglovchiga asarning o'zi emas, u haqdagi xira tasavvurgina yetib boradi, xolos. Tahlilchi nechog'lik urinmasin, u ayni asarni bitgan yozuvchi bo'lolmaydi. Ayni asarni yorug' olamda ayni shu yozuvchigina yoza oladi. Tahlilchi asar mazmunini hikoya etish orqali tinglovchilarni undagi qiziqarli voqealardan xabardor qilishi mumkindir, ammo asarda tasvirlangan insoniy xarakter, kechinma, hissiyot va ularni tug'dirgan ochiq-yashirin sabablarni tuydira olmaydi. Tekshirilayotgan asar mazmunini so'zlab berish mumkin emasligining uchinchi bir sababi matn mazmuni aytib berilgan holda asarning barcha unsurlarini tahlil qilib bo'lmaydi. Negaki, badiiy yaratilgan esda qolgan o'rinlarigina tilga olinib, adabiy asar zamiridagi estetik ma'no noma'lumligicha qolaveradi. Epik asarlarni tahlil qilishda uning hajmi, tasvirning murakkablik darajasi hisobga olingan holda ish ko'riladi. Hajm taqozo etishiga qarab, asarni badiiy tahlilning avval aytilgan uch usulidan birini yoki barini qo'llagan holda tekshirish zarur.

Bashariyatning azaliy va abadiy ezgu istaklaridan biri o'zini va o'zi yashab turgan jamiyatni mukammal ko'rish bo'lsa, badiiy adabiyotning eng muhim vazifasi inson va jamiyatni mukammal bo'lishiga xizmat qilishdir. Shunga ko'ra,

Badiiy adabiyotning quyidagi funksiyalari mavjud:

1. Bilish (evristik) funksiyasi
2. Badiiy-konseptual funksiyasi
3. Kommunikativ funsiya
4. Tarbiyaviy (didaktik) funksiyasi
5. Badiiy bashorat
6. Estetik funksiyasi

Badiiy asarning qanday bo'lishi, uning funksiyalari haqida ma'lumot berish barobarida, keyingi o'rinlarda biz badiiy asar tahlili va uning tamoyillari haqida ma'lumot berishni joiz deb bildik.

Adabiy asarning yozilgan hamda tekshirilayotgan vaqtdagi badiiy va hayotiy m antig'i hamda estetik jozibasini anglashga y o 'naltirilgan intellektual- hissiy faoliyat badiiy tahlildir. Adabiy tahlilga ana shu tariqa ta'rif berilganda, hodisaga deyarli barcha asosiy xususiyatlar qamrab olinadi. Ya'ni, tahlil deyilganda badiiy matnning ma'nosi va jozibasining halollab berilishi, kitobxonga begona bo'lgan matnni ilmiy mantiq kuchi bilan eritib, uning shuuriga joylashga qaratilgan faoliyat ko'zda tutiladi. San'at asaridan kelib chiqadigan hayotiy ma'noni topish, undagi o'ziga xos betakror estetik unsurlarni kashf etish, o'rganilayotgan asarning shu siradagi boshqa bitiklardan farqini aniqlash, milliy yoki umuminsoniy badiiy tafakkurni rivojlantirishga qo'shgan hissasini ko'rsatish g'oyat muhim. Ayni vaqtda, badiiy zavq manbai nimada ekanini, kitobxonni muayyan asardan

ta'sirlanishga olib kelgan badiiy omillar, ko'rkam so'zning mantiqiy tushunchalar doirasiga sig'maydigan jozibasi qayerdan kelib chiqayotganini aniqlash ham o'ta ahamiyatlidir.

Badiiy tahlilning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga ko'ra:

1. Ilmiy (filologik);
2. O'quv (didaktik) tahlil singari ikki turi mavjud.

Filologik (ilmiy) tahlil adabiy asarning yozilgan hamda o'rganilayotgan paytdagi badiiy va hayotiy mantig'i hamda estetik o'ziga xosligini anglashga yo'naltirilgan intellektual-hissiy xulosalarning adabiyotda yaratuvchanlik ilmi erishgan darajalarga muvofiq kelishi talab etiladi. Tahlil jarayonida bildirayotgan har bir fikr ham mantiqiy tushunchalar, ham estetik qonuniyatlar bilan asoslangan bo'lishi lozimdir. Shuningdek, ilmiy tahlilda o'rganilayotgan asarning umummilliy adabiyotdagi o'rni va milliy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri darajasi tayin etilishi ko'zda tutilishi kerak.

O'quv-didaktik tahlil esa badiiy asarning hozirgi hayotiy va badiiy mantig'i hamda estetik o'ziga xosligini anglash orqali o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan jamoa shaklidagi estetik-pedagogik faoliyatdir. O'quv tahlili mobaynida tahlil kechimini boshqarayotgan o'qituvchi ham, shu kechimning ijrochi va qatnashchilari bo'lmish o'quvchilar ham asarni tanlash imkoniga ega emaslar. Chunki o'rganilishi kerak bo'lgan badiiy asar o'quv dasturida belgilab qo'yiladi. Shuningdek o'quv tahlili belgilangan vaqt davomida muayyan joyda, yosh va intellektual darajasi bir-biriga yaqin bo'lgan o'quvchi yoki talabalar o'rtasida jamoaviy tarzda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi.

Didaktik tahlil filologik tahlilga nisbatan bir qator tashkiliy-mazmuniy cheklovlari borligi bilan ajralib turadi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, o'quv tahlili hamisha "o'quvchi yoki talabalarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirish" ga qaratilgan "pedagogik faoliyat" hisoblanadi. Badiiy asarni nafosat talablariga muvofiq tarzda tahlil etish kechimida rioya etilishi shart bo'lgan muayyan talablar tizimi mavjudki, ularga amal qilmaslik uning keragiday tahlil etilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Tildagi tamoyil tushunchasi biror faoliyatning yuzaga kelishi uchun shart bo'lgan talablar yig'masini anglatadi. Badiiy asarning hayotiy, badiiy mantig'i hamda estetik jozibasi muayyan tamoyillarga suyangan holda amalga oshirilgan faoliyat natijasida ochiladi. Badiiy asarning butun sehr-u jozibasi to'liq namoyon bo'lishi, o'rganilayotgan asarning mazmunigina emas, balki unda aks ettirilgan inson ruhiyati manzaralari ham to'la anglashilishi uchun badiiy tahlil amalga oshirilganda, muayyan ilmiy tamoyillarga tayanilishi kerak. Q. Yo'ldosh va M. Yo'ldoshlarning badiiy asar tahliliga bag'ishlab yozilgan asarlarida badiiy asar tahlilining quyidagi tamoyillariga izoh berilgan:

Har qanday tahlilning tugal bo'lmasligi tamoyili. Chinakam badiiy matn turli zamonalarda ham o'z umri bilan yashayveradi. U matnni idrok etgan avlodning saviyasi, didi, intellektual darajasiga muvofiq ravishda turli davrlarda turlicha qabul etilishi mumkin. Hatto, ba'zan bir asarning o'zi bitta odamning o'zi tomonidan ham kayfiyatining qandayligiga qarab har vaqtda turlicha idrok etilishi mumkinki, bu hol, bir tomondan, asl badiiy matnning saviyasiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, estetik iste'molchining

kayfiyati va intellektining o'zgaruvchanligi natijasidir. Turli davrlarda idrok etilgan ayni matn turlicha qabul qilinib, turfa talqinini topaverishi tabiiy holdir. Demak, badiiy matnning tahlili hech qachon to'liq tugallikka ega bo'lmaydi. Badiiy asar tahlilida amal qilinadigan ikkinchi tamoyil har qanday ilmiy tahlil faqat shaxsiy fikr ifodasi bo'lib, u hech qachon mutlaq haqiqatlik da'vosini qilishi mumkin emasligidir. Tahlilni olib boruvchi qanchalik bilimdon, tajribali va mohir bo'lishiga qaramay, u amalga oshirgan tahlil shaxsiy mulohaza, subyektiv qarash maqomida bo'ladi. Ilmiy haqiqatlar ko'pchilik tomonidan birday qabul etilish xususiyatiga ega bo'lsa, estetik haqiqatlar haqida bunday deb bo'lmaydi. Har bir o'quvchi, kitobxon, mutaxassis har qanday asarni o'zicha o'qiydi, o'zicha tushunadi, o'zicha ta'sirlanadi, o'zicha his etadi, demakki, o'zicha xulosa ham chiqaradi. Bir asarni o'qigan ko'pchilik kishilar o'rtasida u haqda o'zaro o'xshash, bir-biriga to'g'ri keladigan qarashlar bo'lgani singari, bir-birini mutlaqo inkor etadigan fikrlar bo'lishi ham mumkin ekanligini tabiiy hol deb qabul qilish lozim.

Adabiy asarning ilmiy tahlili oldiga qo'yiladigan talablardan uchinchisi san'at asarining estetik hodisa ekanligidan kelib chiqib, unga biror g'oyani ifodalash vositasigina deb qarash mumkin emasligidir. O'zbek adabiyotshunosligi va filologik ta'limida hanuzgacha ham san'at asarlariga ijtimoiy-g'oyaviy yondashuv ustuvor mavqeda turibdi va har qanday badiiy asarga ko'proq qandaydir g'oyani o'tkazish yo'li deb qaralmoqda. Badiiy tahlil amaliyotda ancha uzoq davom etadiganga o'xshab ko'rinadigan bunday yondashuv badiiy asarning o'ziga xosligi, jozibasi, zavqliligi singari yozuvchining mahorati namoyon bo'ladigan jihatlarni e'tibordan chetga surib, asardan g'oya qidirishni taqozo etishi bilan butun boshli estetik hodisani muayyan bir qarashni ifodalashning vositasigina hisoblab, qadrini tushiradi.

Xulosa qilib aytganda, epik asarlar tahlilida badiiy shartlilik, obrazlilik, olamni o'zgacha estetik nazar bilan ko'rish mumkinligi ko'zda tutilishi o'quvchilarni xilma-xil ijodiy yo'nalishdagi, turli janrlardagi badiiy hodisalarni qabul qilish va asl san'at asarlarini ommabop bitiklardan ajrata olishga o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Epik asarlarni tahlil qilish usullari <https://fayllar.org/o-zbekiston-respublikasi-oliy-va-o-rta-maxsus-talim-vazirligi-v7.html?page=21>
2. Epik va dramatik asarlar tahlili <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/adabiyot/epik-va-dramatik-asarlar-tahlili>
3. <https://hozir.org/badiiy-tahlil-asoslari.html?page=11>
4. <https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/149>